

A SZÓÉRTÉS FELTÉTELEIRŐL (Kommunikáció a családban)

„Ha Szókratész ma élne, azt mondhatná, hogy önmagad megismerésének útja kommunikációid megismerésén keresztül vezet”

G. Gerbner

Ez a tanulmány – felépítését tekintve – rendhagyó írás. Három úgynevezett jelenségvázlatot és egy összefoglaló jellegű értelmezést tartalmaz. Mind a négy szöveg ugyanazt a témát, a családon belüli kommunikációs zavarok természetét tárgyalja. A megközelítés módja azonban kissé „rebellis” jellegű. Elég sokat tudunk és még többet beszélünk a családon belüli kommunikációs zavarokról, különösen a gyermeknevelés kapcsán, de eszmefuttatásaink rendszerint kimerülnek abban, hogy változtatni, „jobbítani” kívánjuk a közlés feltételeit. Még a zszurnalizmuson túllépő pedagógiai írások többsége is csak annyit mond, hogy ha a megértés körül problémák adódnak, akkor jobb közlési feltételeket kell teremteni. Ha a gyerek nem akar „bevenni” valamit (egy szabályt, egy kérést, egy feladatot stb.), akkor azt másképp kell „csomagolni”. Ez a szemlélet egyébként nemcsak a családon belül érvényesül, hanem az iskolai gyakorlatban is. Ritka szép példák pedig (értsd: a csomagolás változtatgatására) a tömegkommunikációból hozhatók fel.

A „csomagolás” körüli sürgés-forgás félreérthetetlenül arra utal, hogy nagyon akarunk beadni valakinek valamit, az illető pedig nem nagyon akarja bevenni. Ebben a megfogalmazásban a valaki és a valami tetszőleges példákkal behelyettesíthető. Az új „csomagolási eljárások” ideig-óráig illúziókat teremtenek, de előbb-utóbb csak kibújik a szög a zsákból. Pierre Bourdieu francia szociológus gondolatmenetét idézve, ezek az egyre újabb és újabb beadási manőverekkel nem teszünk mást, mint egyre tökéletesebben művelünk egyre rosszabb dolgokat. Itt a tökéletesség – többek között – a jobbítás módszeres, tudományos megterve-

zését jelenti. Példákat a tankönyvkiadástól a rádió- és tévéműsorokig, a nevelés és oktatás gyakorlatától az amatőrmozgalomig bárhol meríthetni. Hogy ne kalandozzunk el messzire, egy iskolai példát említenék. Ma már egyre többen mondják, hogy az anyanyelvi nevelés jelenlegi gyakorlata nem kielégítő. Ezt el is ismerjük, főként a publicisztikai írásokban, de bátran bevallhatjuk azt is, hogy jóval több energiát fordítunk a jelenlegi gyakorlat „olajozására”, a módszertani ismeretek besulykolására, mint egy új anyanyelvi nevelési gyakorlat módszeres kidolgozására. Csupán az érdekesség kedvéért jegyezném itt meg azt is, hogy az „egyre jobban egyre rosszabb dolgokat” gyakorlata előszeretettel burkolózik a módszeresség, a tudományosság leplébe. Persze vannak olyan területek is (egyes családtípusokban, például az általam vizsgált családtípusban is a nevelési gyakorlat határozottan ilyen terület), ahol ugyan „jobbítási” törekvésekről lehet beszélni, de ezek nem nevezhetők sem módszeresnek, sem tudományosnak.

A bemutatott nézet és gyakorlat alaptétele az, hogy a jó közlés megérthető. Ez elvben így is van, csak azt a kérdést nehéz megválaszolni, hogy milyen is a jó közlés. Erre már nincs egységes válasz, mert a közlemények szervezői a jó közlés feltételeit a közlési folyamaton kívüli előfeltevésekből vezetik le. Ilyen előfeltevés például: az a jó közlés, amelynek a csomagolása magas színvonalú, mert ezzel emelhetjük a befogadó műveltségi szintjét; az a jó közlés, amely gyorsan elsajátítható stb. E nézetek szerint a megértés általában nem probléma, tehát előbb-utóbb eltalálhatjuk azt a csomagolási eljárást, amely megszünteti a kommunikációs zavarokat, a befogadás nehézségeit. Ezt a célt azonban mindmáig nem sikerült elérni, és a dolgok mai állását nézve (a kommunikációs zavarok alakulásának trendjét figyelve) a kitűzött cél elérése ugyancsak eltolódhat.

Az eddigiekkel szemben egy kevésbé elterjedt nézetre fogok hivatkozni. Megfogalmazója egy majdnem elfelejtett pedagógus és nyelvész, Karácsony Sándor,

aki több mint harminc éve mintegy előlegezte a kommunikációkutatásban ma úttörőnek számító tranzakciós elméletet. (Karácsony ilyen irányú munkásságáról a TETT 11-es számában olvashattunk ismertetést.) Ő már felfigyelt arra, hogy a közlés feltételeit nem absztrakt, a közlési folyamatokon kívül álló előfeltevésekből, hanem magából a megértésből kell levezetni. Ebben a kijelentésben már benne foglaltatik az is, hogy a megértés folyamata is vizsgálendő valami, annak is megvannak a maga feltételei. A megértés feltételeit is meg kell ismernünk, ha a kommunikációs zavarokat ki akarjuk küszöbölni. A megértés feltételei pedig abban a közösségben keresendők, amelynek a vizsgált kommunikációs folyamat tartozéka.

Eszerint az ad hoc csomagoláskeresés végső soron céltalan idő-, energia- és – nem utolsósorban – pénz-pazarlás. A közlés feltételeit nem megállapítani kell valamilyen külső szempont alapján, hanem a közösségre jellemző kommunikációk természetéből levezetni. Ez nyilván nem kicsi munka, és talán nem is vezet egyhamar eredményre. Karácsony példáján túl azonban már a mai kommunikációelméleti kutatások is arra ösztönöznek, hogy ezt az utat válasszuk. A három jelenségvázlat nem más, mint kísérlet a kommunikációs zavarok ilyen irányú megközelítésére. Azért beszélek csak kísérletről, mert közben számos részfeladatot kell megoldani. Ezek a megoldások (különösen a fogalmak értelmezése terén) gyakran csak operacionálisak, érvényességi körük csak a bemutatott jelenség értelmezéséig terjed. Általánosítható magyarázatok helyett így többnyire csak kérdésfelvetésekig, a jelenségek felvázolásáig juthattam.

Mindjárt az elején értelmeznünk kell egy fogalmat, amely megszabja a vizsgálódás kereteit és módját. Elemzéseim a preurbánus család belső kommunikációs kapcsolataira, ezen belül a nyelvi kapcsolatokra vonatkoznak. Ezzel a fogalommal olyan családot jelölök, amelynek két generációját egy alapvető kettősség jellemzi: a családon mint intézményen belüli kommunikációs kapcsolatokat, valamint az e kapcsolatokban

megtettesülő családi szerepeket a szülők a falu hagyományos norma- és értékrendszere alapján (arra alapozva, arra hivatkozva) kívánják létrehozni és működtetni, ezzel szemben a gyerekek a kapcsolatok, a szerepek síkján egyre több olyan modellt próbálnak érvényesíteni, amelyet a városi életforma implikál. A család preurbánus jellegét nem a lakhely, hanem a jelzett dichotómia megléte, illetve jelenléti súlya dönti el, akár városi, akár falusi az illető család. Városon nyilván több preurbánus család van, mert gyakorlatilag ebbe a kategóriába sorolhatók mindazok a családok, amelyek az extenzív iparfejlesztés korszakában kerültek városra. Ugyanakkor falun is egyre több a preurbánus család, s ezután valószínűleg egyre növekedni fog a számuk.

A következő három betétszerű szövegben olyan jelenségekről van szó, amelyeket preurbánus családokban figyeltem meg. S bár az egyes leírások első látásra nagyon különböznek egymástól, a különbség csak látszólagos, a téma ugyanis mindenikben ugyanaz: a családon belüli kommunikációs zavarok természete és azok hatásai, következményei. A három között csak annyi a különbség, hogy a család életterének három különböző részét célozzák meg (1. a lakás mint a beszélés háttere; 2. a munkavégzés mint beszédalkalom; 3. a családi párbeszéd). Végül pedig a három megközelítésnek egy egységes keretben való értelmezése, továbbgondolása olvasható.

1. AZ IDEGEN LAKÁS

Hogyan viselkedünk saját lakásunkban? A legkézenfekvőbb válasz: kötetlenül, nyíltan, felszabadultan, gátlások nélkül. Mindezeket egyetlen szóba sűrítve: otthonosan, hiszen otthon vagyunk, és a birtokon belüliség tudata egészen más viselkedési formákat vált ki, mint amilyenek a lakáson kívüli cselekedeteinket, beszéléseinket jellemzik. A szokványos válasz ellenében most mégis tegyük fel a kérdést: valóban otthonosan

viselkedünk-e saját lakásunkban? A válasz – mint látni fogjuk – nem is olyan egyszerű. A lakás számos funkciója (pl.: védelem, anyagcsere, reprezentáció, a szabadidő eltöltése stb.) számban és mineműségben sokféle viselkedést követel. Ezek nagy része olyan viselkedésforma, amely egy másik személy jelenlétében zajlik le, ilyen például az étkezés, a tévézés, a családi problémák megbeszélése stb. Az egyes viselkedési formák tehát szólnak is valakinek, üzenetet is közvetítenek. Nevezzük a továbbiakban interakciónak az olyan viselkedési formát, amely legalább két családtag közvetlen vagy közvetett jelenlétét, akaratlagos vagy öntudatlan részvételét feltételezi. Az interakciók a lakás minden funkciójában kimutathatók. Sőt mindig olajozottan kell hogy lejátszódjanak, akár a napi feladatok rutinszerű megbeszélése, akár a tévéműsor kommentálása van soron. Az olajozottság annyit jelent, hogy az egyes interakciók a maguk területén maximálisan tegyék lehetővé az egyes lakásfunkciók érvényesülését. Mindebből pedig az következik, hogy ha az interakciók körül valami baj van (vagyis ha nem otthonosan viselkedünk), akkor ezek az interakciók akadályozzák a lakás funkcióinak érvényesülését. De mitől terelődhetnek az interakciók a nem kívánt mederbe? A kérdés megválaszolásához kissé közelebbről kell megvizsgálunk a lakásra mint térre jellemző interakciók természetét.

Az egyén számára az interakció mindig valamilyen feszültségi állapot levezetése, amelyet valamilyen inger, információ váltott ki. Például: a gyerek rossz jegyet kap az iskolában, és ezt meg kell beszélni; történt valami a szomszédban, és le kell reagálni; érdekes műsor van a tévében és kommentálni kell stb. A megbeszélés lényege, feszültségfeloldó ereje abban rejlik, hogy tisztázzuk a magunk és a család másik tagjának álláspontját az adott ingerrel kapcsolatban. Ezt a tisztázást azért nevezhetjük interakciónak, mert a magunk álláspontját mindig a másik függvényében, a másik álláspont figyelembevételével alakítjuk ki. Van ezenkívül még egy fontos tartalmi eleme az interakció-

nak: a tárgyi környezet (esetünkben a lakás mint tér berendezése, tagolása). Talán furcsának tűnhet, de a kutatások mai állása szerint elmondhatjuk, hogy a tárgyi környezet legalább olyan mértékben meghatározza az interakciót, mint maguk az interakció résztvevői. Ez azonban így félreérthető, ugyanis nem maguk a tárgyak határozzák meg az interakció természetét, legalábbis nem közvetlenül. A dolog ennél valamivel bonyolultabb, és az alábbi kis kitérével igyekszem a lényegre rávilágítani.

Ha tévénézés közben megbeszélünk valamit vagy ráncba szedjük a gyereket a rossz jegy miatt, akkor családtagok közti interakcióról van szó. A magyarázat kedvéért elkülönítjük a Közlőt (K) és a Befogadót (B), bár ezek a szerepek állandóan felcserélődnek. Mármost ha K közöl valamit, akkor B igyekszik azt megérteni, kihámozni a közlemény jelentését. Tegyük fel, hogy az apa rádörög a fiára: „Miféle magatartás az, hogy nem tanulsz?!” A jelentés kihámozása nem is olyan egyszerű annak, aki csak a leírt szöveget látja, mert egészen más jelentést következtet ki belőle a gyerekek, ha a dorgálás a családfői székből érkezik, és mást, ha mosakodás közben hangzik el. Megint más a jelentés, ha egy beígért kirándulás előestéjén hallja, és más, ha ez a fajta szidás vagy figyelmeztetés mindennapos, „megszokott” esemény. A jelentés kihámozásához az szükséges, hogy B tisztában legyen K szándékaival (intencióival), azzal, hogy K mit gondol az egész dologról, mennyire tartja fontosnak magát a közlést, milyen eredményt akar azzal elérni stb. De mi utal ezekre a szándékokra? Hogyan lehet őket észrevenni? A kérdés megválaszolásához ismét a kommunikáció szakértőit kell segítségül hívnunk.

A közlés pillanatában K-t jellemzi egy úgynevezett Kontextus, amit itt a közlés Környezetének nevezünk. A Környezetnek három fontos alkotóeleme van: a K tárgyi környezete, K-nak a B-ről alkotott képe (B') és végül magáról a közlési helyzetről kialakult, azzal kapcsolatos előfeltevések halmaza (például: a gyerekkel „fentről” kell beszélni, az ügyvéddel kalaplevéve stb.). Mindez ábrázolva:

B akkor érti meg a közleményt, akkor tudja egyértelműen dekódolni jelentését, ha tisztában van azzal, hogy a közlés folyamán K hogyan viszonyul a tárgyi környezethez, B-ről milyen képet alakított ki magának, és azzal is, hogy K az egész interakcióhoz milyen előfeltevéseket vesz alapul. Ha ezek egyenként változnak, az maga után vonja a jelentés módosulását is.

A jelentést meghatározó három elem közül a továbbiakban a tárgyi környezetet vesszük szemügyre, mert ez tűnik a „legártatlanabbnak” az egész folyamatban. Arról, hogy milyen sokszor beleszól az interakciók menetébe és hogy ez milyen konfliktusokat eredményezhet, a későbbiekben lesz szó. Először nézzük, mi is az a tárgyi környezet. Korántsem a lakásban fellelhető tárgyak halmaza! Említettem már, hogy a közlemény jelentésébe nem maga a tárgy szól bele, hanem a közlőnek a tárgyhoz való viszonya. Ez úgy értendő – a következőkben egy ideális esetet írok le –, hogy a család minden egyes tagja a rendelkezésére álló tárgyi környezetből (a továbbiakban: tér) kisajátít magának egy részt, tagolja, rendszerezi a teret, a tárgyakat „felhívó erővel” látja el, tehát érzelmileg is kötődik hozzájuk, és napi tevékenységét igyekszik úgy megszervezni, hogy azt az általa kisajátított térben végezhesse. Interakcióinak helyét is – ha teheti – úgy választja meg, hogy lehetőleg az „ő tere” képezze a tárgyi környezetet. Nem véletlen, hogy étkezésnél mindenkinek saját helye van, s az sem, hogy a különböző cselekvések és beszédtemák a lakás különböző helyeihez kötődnek. Ismét a már említett példát hoz-

nám fel: ha a családfőnek megvan a lakásban a kitüntetett helye, akkor egészen más jelentése van a kitüntetett helyről elhangzó közleménynek, mintha azt a lakás egy másik részében mondaná. Van azonban más példa is szép számmal. Talán a legérdekesebb az, ha megfigyeljük, hogy a gyerek miként kalauzolja idegen játszótársát a lakásban, hol állapodnak meg, és miért. Könnyen rögzíthető, hogy a gyerek számára milyen tárgyaknak, tárgyegyütteseknek van érzelmi töltetük (felhívó erejük). Ideális a helyzet akkor, ha a lakásban minden családtag minden interakciótípushoz megtalálja a maga kisajátított, személyessé tett tárgyi környezetét. Ilyen esetekben a tárgyi környezet optimalizálja a közlemény megformálását és B számára a jelentés kibogozását.

Paradox tény, hogy ideális eset nem sok van. A lakás mint tér gyakran válik interakciós zavar forrásává. Vagyis akadályozza mind a közlemény megformálását, mind a jelentés kihámozását. A továbbiakban – a teljesség igénye nélkül – azokról az esetekről szeretnék szólni, amelyekben a tárgyi környezet interakciós zavar forrásává válik. Mint ahogy az eddigiekből sejthető, interakciós zavar akkor lép fel, ha hiányzik a kisajátított tér. Nézzük hát azokat az eseteket, amikor a lakás mint tér idegen marad.

Az okok két csoportba sorolhatók: egyfelől a berendezési tárgyak választékában mutatkozó hiányosságok és a lakótér méretei (amit vásárolni akarunk, az éppen nem kapható, vagy kapható, de nem fér be a lakásba stb.), másfelől az életformaváltás (faluról városra költözés) kísérőjelenségei képezhetnek akadályokat a lakótér kisajátításában. Idegen marad tehát a tér, ha a család tagjai nem tudják érvényesíteni ösztönös vagy tudatos térberendezési kívánságaikat. Ez a helyzet ideiglenes megoldásokat szül („átmeneti berendezéseket”), amelyek könnyen tartósakká vagy állandókká válhatnak. Ebben az esetben megvan a térrel bánni tudás képessége, de ezt a családtagok nem tudják hasznosítani.

De idegen maradhat a tér akkor is, ha a család tagjaiban nincs meg ez a képesség, ha nem működik az

a szűrő, amely a divat hatásait valamennyire is az egyéni igényekre tudná hangolni. Ilyen helyzetben vannak gyakran a faluról városba került családok vagy a városba költözéssel párhuzamosan családot alapító fiatalok. Egyszerűen nem tudnak mit kezdeni a rendelkezésükre álló térrel (ez nem jelenti azt, hogy ne raknák tele!), ezért annak berendezése többnyire a véletlen vagy a pillanatnyi piaci kínálat függvénye. Harmadsorban pedig idegen tér jön létre ott is, ahol a személyes aspirációk érvényesítése „erőfeszítésbe kerül”. A falu esetében ugyanis a közösségi normák szabályozták a tér kialakítását, az új családtagok egyszerűen belenőttek a szabályrendszerbe. A városi tömbházlakás terének kialakítása azonban energiaráfordítást igényel, és nem minden család hajlandó a lakberendezésbe többletenergiát fektetni. Bizonyos státusszimbólum-értékű tárgyak megszerzésébe igen, de a lakás egészének mint térnek az egyediesített kitöltése, tagolása nem igény, még „nincs a levegőben”.

Végül még egy idevágó megfigyelés: a városi családokban egyfajta szerepkiegyenlítődés mutatkozik a felnőtt és a gyerek kapcsolatában. Ez a változás a faluról városba került családoknak igen sok problémát okoz, ezek egyike épp a térhasználattal kapcsolatos. A gyerek alárendelt helyzete abban is megnyilvánul, hogy a lakás milyen részét engedik át neki, az egész térből mennyit engednek át, és abban is, hogy ez a gyakorlatban mit jelent. Mert az, hogy egy szobát gyerekszobának nevezünk ki, még nem jelenti azt, hogy a gyerek azt a szobát kisajátíthatja, hogy a bele tett tárgyak „személyes” környezetét fogják alkotni. A szülőknek eszükbe sem jut, hogy míg falun a gyerek a lakáson kívül teremtette meg saját tereinek nagy részét, a tömbházlakásban ezekre a személyes terekre a család rendelkezésére álló tényleges lakótéren belül tart (tartana) igényt.

Csak néhányat soroltam fel azokból a tényezőkből, amelyek akadályozzák a tér kisajátítását, azt, hogy a saját lakásunkban a viselkedésünk valóban otthonos legyen. A valóságban nyilván több ilyen tényező is van, sőt a bemutatott esetek alfajai is érdekesek len-

nének. Ezek részletezése helyett lássuk azonban azt is, hogy miképpen tárgyasulnak az interakciós zavarok akkor, ha az interakcióból a kisajátított tárgyi környezet hiányzik, ha nem érezzük magunk mögött a biztonságot nyújtó teret. A legfontosabb következményről már szó is esett: ha a közlemény valamilyen formában nem tartalmazza K-nak a tárgyi környezethez való viszonyát is, ez B számára félreértésre adhat okot. Egyrészt, mert maga a közlemény hiányos lehet, másrészt mert B a tárgyi környezet hiányában szándékosságot feltételezhet, ami nyilván tévútra vezet. Ha én a vendégemet zavartan fogadom, mert a félig berendezett szoba feszélyez, ezt a zavart (ami a szövegeimben és a gesztusaimban akaratom ellenére is megnyilvánul) a befogadó egészen másra is vonatkoztathatja. Például arra, hogy kényelmetlen nekem az ő jelenléte.

A másik fontos következmény: „menekülés az interakció elől”. Ha idegen a környezet, akkor nem szívesen kezdeményezünk interakciót. Ha pedig kénytelenek vagyunk részt venni benne, akkor igyekszünk minél hamarabb a végére érni. A menekülés azonban az interakció legfontosabb szerepét sikkasztja el, az inger által keltett feszültség levezetését. A család esetében az interakciók hiánya (vagy torz, befejezetlen volta) egyrészt a családtagok közti feszültségek forrásává válhat, másrészt – mivel minden interakció újabb ingereket támaszt, és azok láncszerűen vonzzák az újabb interakciókat – funkciózavarokat idézhet elő a családon belül, amennyiben láncszerű egymásba kapcsolódásuk minduntalan lefullad.

Nem azt akarom mondani, hogy csak a jól berendezett lakásban lehet beszélni. De azt igen, hogy a lakás mint tárgyi környezet a beszélés egyik igen fontos feltétele. Ha ez a tárgyi környezet idegen marad, akkor beszédeseményeinkből hiányzik a szóértés egyik fontos feltétele: szavaink úgyszólván kiszorulnak a tárgyi világból, testetlenebbek, hidegebbek lesznek, és mindez – ne feledjük – a családban megy végbe, amely az anyanyelv elsajátításának fő területe.

2. ELSIKKADT JELENTÉSEK

„Azt mondták, segíteni kell”, „dolgozni kellett”, „el kellett menni borvizer...” – így jellemzik a falusi gyermekek munkahelyzeteiket. A felidézés módjában első látásra nincsen semmi meglepő. A gyerekek nyelvhasználata célszerű, akárcsak a mindennapi munkafolyamatok, amelyekben részt vesznek. A mondatok helyesek, nem lépnek túl a felidézett esemény keretein. Mégis nyugtalanítóak, az az érzésünk, hogy valami hiányzik belőlük. Amikor a dolgok, jelenségek megragadásával bajlódunk, akkor – a tudományos nyelvhasználatban is – gyakran kénytelenek vagyunk a metaforákhoz folyamodni. Ezekről a munkabeszámolókról is azt lehetne mondani, hogy „hidegek”, „gépiesek”. Magától adódik a kérdés: mi rejlik e szűkszavú tárgyilagosság mögött? A válaszhoz 13–14 éves falusi gyerekek szövegeit és saját megfigyeléseimet használtam fel.

Mindenekelőtt a falusi gyermekmunkát kellene valamiképpen megragadnunk. „A gyerek az otthoni munka mellett nem tud tanulni” – az ilyen és ehhez hasonló klisékkel nem sokra jutunk. Nem ismerjük a gyerek helyét, szerepét a falusi családban. A pedagógusok, néprajzosok, szociológusok nemhogy a falusi gyermekmunkáról, de általában a gyermekmunkáról sem sokat tudnak mondani. Nemcsak a gyermekmunka jellege, szerepe maradt mindmáig tisztázatlan, hanem – ami ennél is fontosabb – a gyermekmunka mai alakulása, az, hogy az utóbbi időben milyen változásokon ment át. A hasznavehetetlen sablonokról lemondva induljunk el viszonylag járatlan úton: válasszuk a kérdés pragmatikai, cselekvéseméleti megközelítését. Ez a megközelítés nem azért szokatlan, mert vadonatúj, hanem éppen mert annyira természetesnek hat. Mi sem természetesebb, mint az, hogy a gyermek számára a családban végzett munka is szorosán összefonódik a nyelvhasználattal, s ha munkahelyzeteiről – akár szóban, akár írásban – be kell számolnia, ettől a nyelvhasználattól akkor sem tud és nem is fog elszakadni. Úgy is mondhatnánk: nyelv-

használata egyszerre formája és szervezője az általa végzett munkának.

Vegyük most kölcsön e – munkát és nyelvhasználatot egységben láttató – szemlélettől az „esemény” fogalmat. Első pillantásra talán különösnek fog hatni, hogy nem azt kérdezzük: hogyan viszonyul a gyermek a munkához, hanem azt: hogyan viszonyul az eseményhez, de ha elfogadjuk, hogy az eseménybe nemcsak az tartozik bele, amit a gyermek csinál, hanem az is, amit mondanak neki, illetve ahogyan, amilyen gesztusokkal kísérve mondják, akkor az eseményt együttesen a következő dolgok adják: a munkafolyamat, a tárgyi környezet, a nyelvi közlések, a gesztusok együttese, valamint az esemény szereplői és e szereplők előzetes ismeretei, feltevései az esemény többi összetevőiről. Az esemény szereplői a gyermekén kívül itt nyilván a család többi, többnyire felnőtt tagjai.

Ha csak azt nézzük, mit mondanak a gyermeknek, a kép roppant egyszerű: „Eredj, vágj fát, és hordd be estére!”, „Ki kell gyomlálni az ágyást, fogj neki idejében!”, „Gyere, segíts egy kicsit fűrészelni!” stb. Ezek a mondatok rövidek, és a tárgyra összpontosítanak. Jelentésük egyértelmű, világos, nincs bennük mögöttes, rejtett mondanivaló. Funkciójuk pedig a cselekvésszabályozás, a vezérlés. A megokolás, indoklás ehhez képest háttérbe szorul. „Menj a boltba!” – mondja a szülő, s esetleg hozzát teszi: „...mert én nem érek rá”. Ez a kiegészítés azonban nem azért hangzik el, hogy motivációt teremtsen a gyermekben, hanem inkább csak hogy ismétlje, variálja, nyomatékosítsa a cselekvésvezérlő szövegrészt. Mindezt azért kell leszögezni, hogy lássuk: a felhívó, parancsoló jellegű mondatokból álló rövid nyelvi közlés akár el is maradhat, illetve sokkal utalásszerűbb is lehet, az esemény többi összetevője akkor is egyértelművé teszi a gyermek számára az üzenetet, azt, hogy mit kell csinálnia. Különösen a falusi családok munkahelyzeteiben főképpen nem a kimondott szó, hanem az esemény egésze határozza meg, hogy a gyermeknek hogyan kell viszonyulnia a tennivalókhöz. Az esemény egészébe nem-

csak az elhangzott megszólítás tartozik, hanem az esemény valamennyi összetevője: a szerephelyzet, a tárgyak, az idő, a gesztusok stb. Továbbá az is, hogy ezek az összetevők hogyan viszonyulnak, egymáshoz, egybehangoltak-e vagy sem. Mindez együttvéve határozza meg a gyermek viszonyát az eseményhez, azaz közli vele a tennivalókat. A közleményt tehát a munkavégző gyermek az esemény egészéből olvassa ki. A jelentés nem pusztán az elhangzott szavakból, hanem magából az eseményből következik. Ilyen értelemben nevezhetjük ezt a jelentést az esemény jelentésének. A továbbiakban az esemény lehetséges jelentéseit veszem számba.

„Kellt hogy segítsek szüleimnek”, „Azt mondták segíteni kell” – számol be a gyermek az eseményről. Ez a „kell” több jelentésű. Utal egyfelől arra, hogy a gyermek munkavégzés közben mindig alárendelt helyzetben van, számára a munka kötelező. Másfelől azt jelenti, hogy a munkavégzés a család szempontjából fontos, nélkülözhetetlen, olyannyira, hogy nemcsak a gyermek egyéni érdekeit, de minden más foglalatosságát – például a játékot – felfüggeszteti, háttérbe szorítja. Az alárendeltségi helyzet, a gesztusok jellege eleve kizárja, hogy a gyermek valamilyen okra hivatkozva megtagadhassa a munkavégzést. A szülő vagy a nagyobbik testvér valamilyen módon mindig értésére adja a munkavégzőnek, hogy nincs apelláta: a munka elvégzése kötelező. Az eseménynek ezt a jelentését többnyire a nyelvi közlések következő formái hordozzák: Menj!, Eredj!, Gyere!, Vidd!, Hozd! stb.

Más a helyzet a családi cél/érdek dominanciájával. E jelentésben a nyelvi közlések gyakran elenyésző szerepet játszanak, s a közleményt az esemény többi összetevőjének együttes hatása sugallja. Aki munkára szólítja fel a gyermeket, az rendszerint maga is dolgozik. A gyermek így látja, hogy az adott pillanatban csak ő végezheti el a kijelölt feladatot, s magától értetődőnek veszi, hogy a család jobban halad, ha ő is segít, ezért felszólítás nélkül is elvégzi a rá eső részt. Az egymásrautaltság és a közös cél mindig jelen van. A gyermek nagyon korán megtanulja, hogy egyéni

céljait alá kell rendelnie a család érdekeinek. Ezek a jelentések a falusi gyermekmunka jellegéből adódnak. A falusi családokban ugyanis a gyermek nem a szülővel vagy a nagyobb testvérrel egyenrangú félként dolgozik, hanem csupán „besegít”. Életkorától és iskolai elfoglaltságától függ, hogy milyen mértékben fogják munkára. De a gyermek sohasem tervezi vagy szervezi a munkát, hanem egy meglévő vagy megszervezett munkahelyzetbe illeszkedik bele időlegesen.

Ha a gyermekek beszámolóit vesszük szemügyre, úgy tűnik, az esemény és az esemény leírása tökéletesen fedi egymást, nincsen különbség aközött, ahogyan a gyermek az eseményhez viszonyul belülről és ahogyan kívülről látja azt. De nagyban módosul a kép, ha a falusi gyermekmunka valóságos helyzetét nézzük. „Vidd át ezt az edényt a szomszédba, de vigyázz, nehogy eltörjön!” – mondja a szülő. Azzal, hogy felhívja a gyermek figyelmét a hibátlan munkavégzésre, mintegy vezérli a gyermek viszonyát a cselekvéshez. De nemcsak az idézett nyelvi közlés, hanem maga az esemény is „diktált”: a munkafolyamatot a gyermek szemében értékesebbnek tünteti fel, mint a nap többi tevékenységformáját.

Van, mikor a szerephelyzet figyelmeztet arra, hogy a gyermek teendője különösképpen értékes. „Gyere, most ketten dolgozunk!”, vagy: „Na, most csináld egyedül” – hallhatjuk elég gyakran: Itt a szerepek – látszólag – kiegyenlítődnek. Az is megtörténhet, hogy a szokatlan tárgyi környezet sugallja a munka értékes voltát. (Például olyan helyre viszik a gyermeket segíteni, ahol még nem járt.) Az eseménynek tehát más jelentései is vannak, mint a munkavégzés kötelező jellege és a családi cél, a családi érdek dominanciája. A fentebb vázolt jelentést a munkafolyamat értékbeli nyomatékának nevezem.

A gyermekmunka „működés” közben való megfigyelése további képmódosulással is jár. Az esetek többségében a gyermek saját feladatának tekinti azt, amit kitűztek számára. Úgy érzi, hogy a kijelölt munkafolyamatot más nem is végezheti el, csak ő. Érdekes dolog, hogy az esemény összetevői ez esetben nem

az elvégzendő munkát teszik „személyre szabottá”, hanem a gyermeket készítik arra, hogy egyediesítse, a sajátjának tüntesse fel a munkát. Nyelvi példát idézve: a szülő nem azt mondja a gyermeknek, hogy „ez nagyon fontos”, „ez nagyon szép feladat”, hanem azt: „Itt van ez, csináld meg, lám, lesz-e belőle valami” vagy: „Lám, milyen ügyes vagy, tudsz-e valamire menni?” A hangzó nyelven kívüli elemek is (például a szülő gesztusai, a szerephelyzet, a munkafolyamat részvevőinek előzetes feltevései) érdekes módon nem a munkafolyamatot, hanem a munkavégzőt veszik célba. Ha a munkafolyamatot kívánná előtérbe helyezni, akkor a szülő inkább valamilyen jutalmat helyezne kilátásba.

A szülők tehát nagyon gyakran törekednek arra, hogy a gyermek munkája ne legyen gépies, hanem értékelő mozzanatokkal is telítődjön. Ezek a törekvések – tudatos vagy spontán formájukban egyaránt – nevelő jellegűek, a család normáiba való belenevelést szolgálják. Nem véletlen, hogy a nyelvi formájuk is kanonizált, néhány szabállyal leírható. Az ilyen mozzanatok azonban a gyermekek általam rögzített munkabeszámolóiból teljes-mértékben hiányoznak.

A gyermek kétféle (külső és belső) viszonyulásának eltérése abból adódik, hogy számára ez utóbbi jelentések – ha kívül került az eseményen és szabadon ítéelkezhet róla – elsikkadnak, csak a „kell” jelentéseit tekinti magáénak. Akár azt mondja: „kellett, hogy segítsek a szüleimnek”, akár közvetett beszédformával él („azt mondták, segíteni kell”), szövegéből az értékelés és az egyedi jelleg mozzanatai egyaránt hiányoznak. A munkavégzésről szóló beszámolókból nem találtam sem értékbeli jelzéseket, sem minősítéseket. Holott a valóságban végbement eseményekben ezek a mozzanatok nagyon fontos szerepet és teret kapnak.

Mi történt itt? Az események nyelvi kontrolljából hogyan „tűnhettek el” olyan jelentések, amelyek az adott közösség cselekvési modelljeinek, szerepmmodelljeinek nemzedékről nemzedékre való továbbadását szolgálják? És hogyan lehetséges, hogy az elemzett

helyzetekben a gyermekek mégis pontosan követik az esemény – jelentésekbe foglalt – utasításait?

A „kell” jelentéseinek folytonossága mind a valóságos, mind az elmondott eseményben arra utal, hogy ennek a jelentéstípusnak tényleges cselekvésvezérlő, cselekvésszabályozó funkciója van. Viszont az értékelés és egyediesítés jelentéseinek sajátos „elmaradása”, kiesése az események utólagos nyelvi kontrolljából arra figyelmeztet, hogy a mindennapi munkavégzés során a gyermek nem úgy viszonyul az eseményekhez, mint ahogy azt a látszat mutatja. Vagyis: a gyermek másként ítéli meg nemcsak a saját munkafolyamatbeli szerepét, hanem magát a munkafolyamatot is, mint ahogy azt az esemény szabályai – végeredményben a közösség szabályai – előírják. Ez az értékkonfliktus többnyire rejtett, nem tudatos. A gyermekek nem tekintik szabálynak az esemény adott jelentéseit, bár amíg az eseményen belül vannak, amíg a munkafolyamatok kényszerű szereplői, addig nem áll módjukban kinyilvánítani, hogy mi az a más, amit szabálynak tekintenek. Maga az értékkonfliktus is „elsikkad”, nem kerül felszínre, de ez nem jelenti azt, hogy nem válik feszültségek forrásává.

Ennek a megközelítésnek a célja mindössze az volt, hogy felderítse, milyen alapvető változások következtek be a falusi gyermekmunkában az utóbbi évtized életformaváltásait követően. Eszközeit, szemléletét – kísérleti módon – a pragmatikából kölcsönözte. Aból indult ki, hogy időtartamában ez a munkavégzés alig csökkent, a falusi gyermekeket a család még nem tudja olyan mértékben felmenteni a „kell” kötelezettségei alól, mint ahogy azt nem egy városi családban tapasztalhatjuk. De ha a munkavégzés időtartama lényegesen nem módosult is, a nyelvhasználat rejtett ellentmondásaiból az derül ki, hogy lényegesen megváltozott a gyermekek munkájának a jellege. A falusi gyermekmunka a jelzett hiányok – az értékelés és egyediesítés jelentéseinek „kiüresedése”, „megsemmisülése” – következtében mintegy csonka eseménynyé, a gyerekek számára nem-eseménnyé válik. A jelentéseiben így megcsonkult esemény egyik legfonto-

sabb közleményét nem tudja átadni a munkavégzőnek: a munkához való viszonyt érintő cselekvési, viselkedési modelljeit. A munkavégző csak a „kell” jelentéseit teszi magáévá, megtanul a „kell” szavára hallgatni. Az eseménynek nem marad más funkciója, csak a cselekvésszabályozás. E funkcióeltolódás következtében a gyermekmunka állandóan újratermelődő, gyakran rejtett konfliktushelyzetek forrása a falusi családban. A szülő továbbra is a hiánytalan, teljes eseményt éli át, a gyermek viszont már a jelentéseiben megcsönkultat. Ez az újabb keletű konfliktus gyakran hozza nehéz helyzetbe a pedagógust is.

Végül pedig azt is el kell mondanunk, hogy a munka kényszerjellege (kényszerként való tudomásulvétele és átélése) nemcsak a családon belül lejátszódó szocializációs folyamat (a közösség szerepmódeljeinek elsajátítása) szempontjából hátrányos a gyerek számára. A csonka esemény korlátozza a nyelvelsajátítást, károsítja az anyanyelvhasználatot. A „kell” jelentéseire korlátozódó anyanyelvhasználat paradox módon nem a munkakerülés, hanem a nyelvi sematizmus veszélyével jár. Igaz, hogy a nyelvi sematizmus viszont a munkához való viszony sematikusává válásához is intenzíven hozzájárulhat.

3. A DIALÓGUS HIÁNYA

„Kicsúszott a kezemből”, „Semmivel sem tudok hatni rá”, „Nem lehet parancsolni neki”... Az ilyen és ehhez hasonló szülői panaszok nem idegenek a tanár fülének, hisz mindig is volt rá példa. Elgondolkodtató azonban, hogy a faluról városra költözött családok esetében az ilyen szülői panaszok rohamosan szaporodnak. Családlátogatások alkalmával, szülői értekezleteken állandó téma, hogy a gyerek nem fogad szót, semmit sem csinál úgy, ahogyan kellene. Persze minderre gyakran készen áll a magyarázat: „ilyen a város”, „az iskola nem neveli meg a gyerekeket” stb. A magyarázat azonban korántsem ilyen egyszerű. Ez a jelenség a lakosság tömeges városba költözésének

egyik (mellék)eredménye, és mint ilyen csak úgy érthető meg, ha a jelenséget nem önmagából magyarázzuk, hanem a tényleges életformaváltásból vezetjük le. Ha következetesen végiggondoljuk az egész folyamatot, rájövünk, hogy nem is egyértelműen negatív ez a dolog, bár kétségkívül sok nemkívánatos mozzanat is vegyül bele.

A végiggondolás első feltétele, hogy tisztázzunk néhány olyan fogalmat, amelyekre az elemzés felépíthető. Ez a hagyományos falusi családtípus bemutatása révén oldható meg a legkönnyebben. A „hagyományos” állapot ismerete nélkül nem érthetjük meg magát a változást, sem a kétségbeesett hangú szülői panaszokat.

Napjainkban egyre többet hangoztatjuk, hogy a család „intézmény” is. Nyilván nem alaptalanul, hiszen szerte a világon alapos kutatások egész sorát végezték ezen a téren, és immár tudományosan alátámasztott tény a család intézményjellege. Nem alaptalanul kerül be tehát ez a fogalom tudománynépszerűsítő és publicisztikai szövegekbe egyaránt. Az „intézmény” szóhoz azonban számunkra egészen más képzetek kapcsolódnak, mint amilyenek a családdal kapcsolatban kialakultak. Ennek az lehet az oka, hogy nálunk nemigen elemezték a család intézményjellegét. Másfelől pedig az is ismeretes, hogy az említett szövegek egymás mellé helyezik ugyan a család és az intézmény fogalmát, de vajmi keveset törődnek a két fogalom közti kapcsolat kifejtésével. Ami talán mégis elfogadhatóbbnak, elképzelhetőbbnek tűnik a laikus számára is, az az, hogy a hagyományos falusi családnak valóban van valamelyes intézményjellege. Ezt egyrészt a tapasztalat bizonyítja, másrészt az egyre szaporodó néprajzi munkák révén is bekerülhetett a köztudatba ez a nézet.

Az intézményjelleg a család minden tevékenységi területén érvényesül. Célszerű tehát az egyes tevékenységformák alapján elemezni. Jelen esetben a családon belüli szülő-gyerek kapcsolat keretében próbálom kimutatni jelzésszerűen a hagyományos falusi család intézményjellegét és annak módosulását abban

az esetben, amikor a család városra költözik. Mint ismeretes, a családon belüli tevékenységformák (így a szülő és a gyerek közti kommunikáció is) valamilyen norma, eszmény jegyében zajlanak le. A család tagjai számára nyilvánvaló, hogy az éppen soros tevékenységforma hogyan fog lezajlani. Falusi családok esetében ez fokozottan így van, a norma vagy eszmény közösségre is szentesített. Kommunikációs vonatkozásban a családon belüli kommunikációs kapcsolatok (pl. beszélgetés, tanácsadás, utasítás, hívás, kérés, szankció, dicséret stb.) a tekintélyelvre alapozódnak. Minden családtagnak megvan a maga jól meghatározott szerepe a családon belüli összes lehetséges kapcsolatokban. Ebből következik, hogy az egyes családtagok közti kapcsolatok típusai is meghatározottak. A kapcsolat – formai és tartalmi vonatkozásaiban egyaránt – csak bizonyos határok között mozoghat. Például: a gyereknek nem lehet ellenvéleménye az apával szemben, a szülő közlését nem lehet figyelmen kívül hagyni, sőt meghatározott időn belül reagálni kell rá. A családfő koordinálja a család kifelé irányuló kapcsolatait, az anya szerepe többnyire a család belső kapcsolatait fölötti őrökös. Az egyes családtagok szerepeinek hierarchiája alapvetően arra épül, hogy ki milyen fontosságú munkát végez. A szülők és a nagyobb testvér irányító szerepe olyan kommunikációs norma, amelyet a munkában elfoglalt hely határoz meg és amelyet gyakorlatilag nem szeg meg senki sem. A különböző szerepek a családtagok közti kommunikáció révén kelnek életre.

A gyerek ebben a szereprendszerben alárendelt. Míg például a szülők közti kapcsolat lehet kölcsönös és a két partner lehet egyenrangú is (mindkettő kezdeményezhet kapcsolatot, illetve kényszerítheti a másikat a kapcsolat föl vételére), a szülő-gyerek kapcsolat egyoldalúbb. A kapcsolatot rendszerint a szülő kezdeményezi nyelvi úton vagy cselekvéssel. A gyerek visszajelez. Köteles visszajelezni, sőt meg van határozva a reakció ideje, formája stb. Ebben az értelemben a gyermek nem egyenrangú partner a szülővel. Továbbá nem egyenrangú azért sem, mert

– noha jogában áll neki is kapcsolatot kezdeményezni – ritka az olyan kapcsolat, amelynek létrejöttét a gyerek szorgalmazza. Kezdeményezni kezdeményez ugyan elég sokat, de a legtöbb ilyen próbálkozás torzóban marad, egy-egy „Hagyj békén!”, „Menj játszani!”-szerű kijelentés elvágja a kapcsolat kialakulásának további útját.

Gondolom, az eddig elmondottak érzékeltetik a családon belüli kommunikációs kapcsolatok intézményjellegét. Ami lényeges: egy közösségileg is szentesített norma vagy eszmény meghatározza a kapcsolatok kialakulásának mikéntjét. Ezeket az eleve adott kapcsolatokat nevezem formális kapcsolatoknak (a „formális” itt eleve meghatározottat, intézményszerűt, a pillanatnyi helyzettől függetlenül létezőt jelent). A falusi család kommunikációs eszménye a formális kapcsolatok rendszerének fenntartása és zavarmentes működtetése. Ami a bevált formáktól eltér (nem a normáknak megfelelő, a rendszerbe bele nem illeszkedő, informális), azt vagy az adott kapcsolatrendszeren kívülinek, vagy „rossz”-nak tüntetik fel. Ezért az utóbbiért büntetés is jár, például ha a gyerek nem a norma szerint lép be a kapcsolatba: felesel, nem a megfelelő hangnemet választja stb.

Ha egy olyan család, amelynek kommunikációs kapcsolata formálisak, egyik napról a másikra városba kerül (erre napjainkban nagyon sok példa van), akkor ebben a kapcsolatrendszerben viszonylag rövid időn belül változások mutatkoznak. A változás oka elvben lehetne a más típusú családokról szerzett információ is. A gyakorlatban azonban erre nemigen van példa, egyrészt mert a család mint intézmény védekezik a kívülről jövő hatások ellen, és ez a védekezés a jelek szerint elég hatékony, másrészt pedig megfigyelhető, hogy a frissen városra került családok csak volt falusi környezetükkel, illetve az onnan elszármazott családokkal tartanak fenn szorosabb kapcsolatot. Ezek a családközi kapcsolatok nem megváltoztatják, hanem egyenesen megerősítik a városba került család korábbi környezetből hozott formális kommunikációs normáit.

A kommunikációs kapcsolatrendszer változását nyilván több ok is kiválthatja. Ezek közül az egyik és talán a legfontosabb a gyerek szerepének módosulása a családon belül. Ez épp azért képes nagy hatást gyakorolni a kapcsolatok alakulására, mert a rendszert magát belülről támadja. Ha a falusi család városra költözik, a családon belüli egyes szerepek között egyfajta kiegyenlítődés jelei mutatkoznak. Döntő mozzanat ezúttal is a munkavégzés jellege: csökken a különbség a felnőttmunka és a gyermekmunka között. Formáját és időtartamát tekintve a szülő és a gyerek munkája kezd hasonlítani egymáshoz. Eltűnik a kétféle munka közti éles választóvonal, a szülő is, a gyerek is egyaránt bevásárol, takarít, intézi a család ügyes-bajos dolgait. Kiegyenlítődik a munkavégzés időtartama, és módosul a tér használata is: nem lehet (nem is kell) már a család rendelkezésére álló teret a munka szerint tagolni, mert otthon már „nem dolgozunk”, mindenkinek megvan a családon kívüli munkahelye. Ami a család rendelkezésére álló teret illeti, az a falusihoz viszonyítva kisebb, és arra kényszeríti a család tagjait, hogy egy időben, egy helyen, egyszerre több tevékenységet is végezzenek. Egyik családtag tévét néz, a másik olvas, a harmadik játszik stb. Olyan helyzet áll így elő, amilyen a falusi környezetben nincs: egy térben (például egy szobában) egy időben több tevékenységforma zajlik, és egyik sem fontosabb, mint a másik, gyerek és szülő tevékenysége egyenrangú.

Ez a potenciális egyenrangúság fokozatosan jelentkezik a kommunikációs kapcsolatok szintjén is. Egyre több alkalom nyílik arra, hogy a gyerek kapcsolatot kezdeményezzen a szülővel, egyre több olyan helyzet adódik, amelyben a szülőnek nem áll módjában a bevett szokás szerint kitérni a kapcsolatfölvétel elől. Nem mondhatja azt, hogy „Hagyj békén, nem látod, hogy dolgoom van?”, mert nem végez olyan felsőbbrendű munkát, amely indokoltá tenné ezt a kijelentést. Ő is olvas, tesz-vesz vagy tévét néz, akárcsak a gyerek. A formális kapcsolatrendszer beidegződései azonban nagyon erősek. A szülő a legtöbb esetben úgy

reagál az egyre szaporodó ingerekre, ahogyan az a család szokáskódexében elő van írva: tekintélyelvi alapon elutasítja a kapcsolatban való részvételt. Szándékosan nem figyel oda, rendreutasítja az alkalmatlankodó gyereket vagy egyenesen letorkolja stb., vagyis nem hajlandó egyenrangú partnernak elismerni. Azt azonban képtelen megtenni, hogy a gyarapodó ingerekre valahogy ne reagáljon, mert azt maga is érzi, hogy az egyszerű elutasítással nincs elintézve a kérdés. Ezek a helyzetek teremtik aztán, az olyan kapcsolatokat, amelyek a legkevésbé intézményszerűek, amelyek egyáltalán nem illeszkednek bele a család megszokott, begyakorolt kapcsolatrendszerébe. Ezek az informális kapcsolatok. Formájukat tekintve: ahány, annyiféle. Kifejeződhetnek pusztán gesztusok, cselekvések formájában is, nemcsak szóbeli közlés révén. Tartalmukban van közös vonás: a rendezetlenség, az esetlegesség, a nem világos, nem egyértelmű konklúzióba szerepek bizonytalansága, instabilitása. Jó példa erre az a helyzet, amikor tévénézés közben a gyerek provokáló véleményt mond a műsorról vagy a műsor kapcsán valami egyébről (például a szomszédról) nyilatkozik nem éppen hízelgően. A formális kapcsolatokra hangolt szülő ilyenkor nehéz helyzetbe kerül. Ilyesmiről a gyerekekkel nem szokott beszélni, tehát most sem akar. Azt is érzi, hogy a dolgot hallgatással eltussolni nem lehet, mert nincs mivel megindokolni a hallgatást. A gyerek megjegyzését cáfolnia bajos, mert maga is tudja, hogy igazat mond, de mégsem ért vele egyet, mert ezzel elismerné a szerepek egyenrangúságát. A gyerek viszont – mivel ösztönösen érez egyfajta egyenrangúságot – szeretné, ha megállapítása igazolást nyerne, ha bár egyes kapcsolattípusokban egyenrangúként kezelnék. A kívánatos megoldás – több szempontból is – a kötetlen beszélgetés lenne. Az elemzett családtípus esetében ilyesmire gyakorlatilag sohasem kerül sor. Legtöbbször elmarad a válasz, vagy esetlen, semmitmondó félválaszok születnek, amelyek nem oldanak meg semmit, legfeljebb konfliktusérzéshez vezetnek.

Az informális kapcsolatok nagy száma arra utal, hogy a városra került falusi családok esetében megindult a családon belüli kommunikációs kapcsolatok lassú átalakulása. Távolról ez nyilván a szerepek egyenrangúvá válásához vezet. A kérdés az, hogy hány generáció és hogyan sínyli meg ezt a változást. Jó volna ismerni a folyamat mindennapi arcát, hiszen rengeteg neveléslélektani és egyéb vonatkozása van. Hogy csak egyet említsek: a vizsgált esetekben az informális kapcsolatok, amelyek egy objektív folyamat (életformaváltás) szükségszerű tartozékai, a család értékrendszerében mint „rossz”, javítanivaló kapcsolatok szerepelnek. Tehát az olyan gyerek, aki informális kapcsolattípusokra vetemedik, az büntetendő. Az ilyen rosszások pedig egymást érik. A szülői panaszok így hangzanak: „Nem tudok szót érteni vele, ha agyonütöm, se csinálja úgy, ahogy mondom!”

A jelenség nem egyértelműen negatív, és nagy hiba volna úgy kezelni, mint a városra kerülés egy szükséges rossz oldalát. E családok gyerekei ugyanis már „városi lakosok” lesznek, és számukra a szerepek egyenrangúságának megtanulása, a kötetlen kommunikációs viselkedés elsajátítása alapvető követelmény, ha nem akarnak a városban továbbra is „falusiak” maradni. Tévedés ne essék, itt a „falusi” nem leértékelésként értendő, csupán arról van szó, hogy az autokrácia sok elemét hordozó falusi nevelési gyakorlat nem tűri meg a családon belül az egyenlő szerepeket, míg a kialakuló városi életforma az ilyeneknek kedvez. A formális kapcsolatrendszer lassú változása tehát olyan folyamat, amelyet hiba volna egyértelműen „veszteségnek” minősíteni. Jó oldala is van, de ugyanakkor megingatja a család belső egyensúlyát, deviáns magatartásformákat hívhat életre, idő előtt megbontja a szülő-gyerek kapcsolatot, kedvezőtlenül alakítja a családban a szerepek elsajátítását. A mérleg, mint láttuk (és tapasztaljuk mindennap), nem a legkedvezőbb. Módszeres elemzésekre volna szükség, hogy részleteiben is megismerjük ezt a változási folyamatot és javaslatokat tudjunk tenni a káros mellékhatások csökkentésére.

Végezetül még egy igen gyakori félreértésre szeretném felhívni a figyelmet. Szülők és tanárok vallják, hogy a gyerekek deviáns cselekedetei (lógás, hanyagság, apróbb csalások, feleselés, a kapott parancsok teljesítésének halogatása vagy megtagadása) azért szaporodnak manapság, mert ezeket a változás, a bizonytalanság termeli. Ez igaz, de nem ennyiből áll a teljes magyarázat. Ma már bizonyított dolog, hogy az egyén számára túlságosan merev rendszer is legalább olyan mértékben termel deviáns magatartásformákat, mint a változással együtt járó bizonytalanság. A tárgyalt esetben is ilyen kettősségről van szó. A faluról bekevert szülők norma- és értékrendszere merevebb annál, hogysen azt a gyerek, aki minden meggyőződés nélkül kénytelen ragaszkodni hozzá – és ugyanakkor napi tapasztalata is ellentmond neki –, ellenérzések nélkül el tudná viselni. Vagyis a változás mellett a gyerek engedetlenségéért legalább olyan mértékben a szülők állásfoglalása, kommunikációs gyakorlata és normarendszere is felelős. Mindez pedig azért tűnik fontosnak, mert maga a folyamat nem is olyan régen indult be, és most termeli a legtöbb káros következményt. Ezek között a dialógus hiánya, a szülők szerepének csökkenése az anyanyelvi nevelés folyamatában csak az egyik, de minden bizonnyal fokozottabb figyelmet érdemlő terület.

ÉRTELMEZÉS

Ha a három jelenségvázlatból le akarunk vonni néhány következtetést, akkor az egyes elemzések közös tanulságát kell tovább boncolnunk. Ez így foglalható össze: a szülő és a gyerek közti nyelvi kapcsolat alakulása a preurbánus családokban olyan tendenciákat mutat, amelyek károsan befolyásolják a család mint intézmény két alapvető irányító bázisát: a célt és a működés programját. A szülő-gyerek kapcsolat ilyen alakulása azért is elgondolkasztató, mert mindez nem csupán a kommunikációs kapcsolatok megváltozásának eredménye. Ugyanezt a hatást váltja ki egy sor

más, a mobilitással együtt járó tényező is. A család integritására – a működés szempontjából – talán soha nem volt nagyobb szükség, mint most. A mindennapi kommunikációban jelentkező interakciós zavarok tulajdonképpen ennek az integritásvesztésnek a tárgyasulásai.

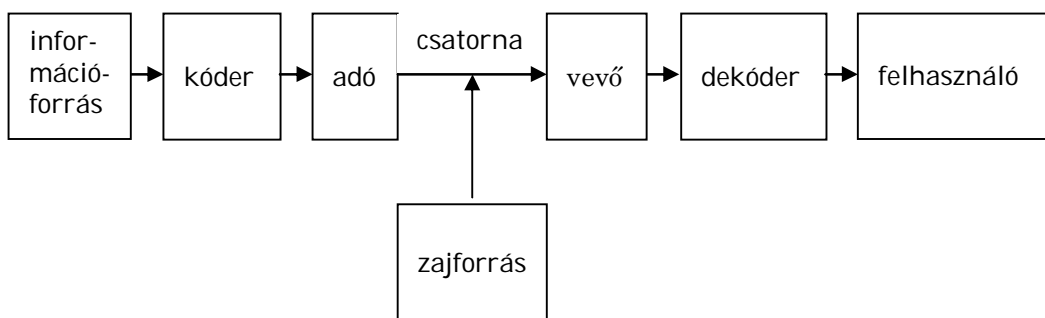
Két okból is tanulságos lehet a preurbánus családok helyzetét kommunikációik síkján tanulmányozni. A kommunikációs jelenségek ugyanis nagyon érzékeny műszerek, elég pontosan tükrözik a már lejátszódott jelenségeket (mint például a család integritásának megbomlását, a családban végzett gyermekmunka sematizálódását stb.). Ugyanakkor ezek a műszerek nemcsak visszafelé, hanem előre is jeleznek, a következők irányába. Többek között jól árulkodnak az anyanyelv elsajátításának pillanatnyi és várható jellemzőiről. Nagyon röviden erről is szólnom kell, már csak azért is, mert a szóban forgó családokhoz tartozó gyerekek anyanyelvhasználatát a nem nyelvészek részéről is sok bíráló megjegyzés éri. Ki ne hallott volna ilyen véleményt, hogy: „A városiak jól tudnak beszélni, a falusiak nem olyan jól, de a maguk módján ki tudják fejezni magukat.” Amikor ezt mondják, többnyire két csoportra gondolnak: az értelmiségi és a kiváló képességű, nem értelmiségi gyerekekre. A harmadik csoportról nem esik szó! Ide tartoznak azok, akik „nem tudják kifejezni magukat”, akiket „nehéz szóra bírni”, akik „esetlen félmondatokban beszélnek”, „összevissza mondanak mindent”. Itt persze nem árt rögtön megjegyezni, hogy az idézett vélemények nyíltan vagy hallgatólagosan az iskola által megkövetelt nyelvhasználatot tekintik mintaképnek, viszont egyáltalán nem biztos, hogy ez a nyelvhasználati típus a szóban forgó tanulók számára fontos-e, vagy egyáltalán elérhető-e. Ettől függetlenül a felsorolt vélekedésekben annyi igazság van, hogy azokkal, akikről keveset beszélünk, valami nincs rendjén.

Feltevésém szerint a szülő-gyerek interakciók elemzése egyszerre utal arra, hogy mi nincs rendjén, és – részben – arra is, hogy miért nincs rendjén. A deviáns mozzanatok vagy a teljesen deviáns interak-

ciók, interakciótípusok értelmezését úgy végezzük el a legcélszerűbben, hogy először bemutatjuk a normális típust, és az attól való eltéréseket elemezve vesszük sorra a „szabálytalan” formákat.

Normális típuson természetesen egy elvont interakciótípust kell értenünk. Ez nem egy valóságos beszédeseemény váza, hanem a beszédeseemények tudományos modellje. „Szabálytalan” interakciók azok, amelyekben valamelyik fél szándékosan vagy akaratától függetlenül akadályozó technikákat érvényesít. A bemutatott három elemzésben ilyen kommunikációs akadályok ki nem bontott szövevényét mutattam be. Elemzésükhöz nem csupán az általam alkalmazott interakcióértelmezés bemutatása szükséges, hanem a ma már közvélemény szinten élő értelmezések rövid cáfolata is.

A normális interakciótípus körülírása éppen ezért nem egyszerű dolog. Az nem okoz nehézséget, hogy új kategóriákat, fogalmakat kell bevezetni, hiszen a kommunikációelmélet olyan műszavai, mint közlő, befogadó, csatorna, üzenet, visszajelzés ma már újság-cikkekben is fellelhetők, egyesek iskolai tankönyvekben is felbukkannak. A köztudatba mostanság átmenő fogalmak mögött a Shannon által felvázolt modell (Shannon 1949) finomított változata áll.

Megalkotása idején e modell azt a célt szolgálta, hogy formalizálja, megragadhatóvá tegye a hírközlés és befogadás folyamatát. Gyors térhódítását az magyarázza, hogy minden területen alkalmazható. Információközlés és befogadás gyakorlatilag az élet minden szintjén végbemegy. A modell az anyagcserétől a bonyolult személyközi kapcsolatokig minden síkon érvényes magyarázóelv lehet. Ez a modell került be a köz-

tudatba, erre hivatkozunk (ha másképp nem, akkor alapfogalmainak ismételtetésével), amikor valahol információról esik szó. Korlátlan kiterjesztése azzal a következménnyel járt, hogy minden egyes területen a magyarázó (megjelenítő, ábrázoló) jellegén túl hallgatólagosan megismerő (heurisztikus) jelleget is tulajdonítunk neki, tehát úgy kezeljük, mint ami nemcsak formalizál, nemcsak megfogalmaz egy folyamatot a szimbólumok nyelvén, hanem tükrözi, ki is meríti a folyamat lényegét. Ez az értelmezés igaz abban az esetben, amikor a modell mondjuk az anyagcsere folyamatát mutatja be. De a személyközi kapcsolatok terén már nem meríti ki a folyamat lényegét. Az információ közlését, a csatornán való áthaladását, illetve a felfogását mint folyamatot ábrázolja ugyan, de magáról a közlés és a befogadás természetéről nem tud semmit mondani.

Nem lesz érdektelen egy rövid magyarázat erejéig kitérni arra, hogy miért tartották és tartják sokan még ma is ezt az alapmodellt (vagy többé-kevésbé finomított változatait) az információközlés teljes értékű magyarázatának. Amögött, hogy túlléphetett a kibernetika határain és – többek között – a nyelv működésének magyarázóelvé lett, néhány ki nem mondott, de általánosan elfogadott előfeltevés húzódott meg. Ezek alapján fogalmazódhattak meg ilyen kijelentések: a nyelv jelrendszer, az egyes szavak jelek, és mint ilyenek a gondolatok közlésére valók, a jelek jelentésének meghatározása nyelvtudományi értelemben a szavak vizsgálatában merül ki. A szemiotika az ilyen és ehhez hasonló megállapításokkal csupán kibontotta és egzaktan látszó „tudományos köntösbe” öltöztette az európai metafizika sokszor és sokféle formában felbukkanó jel- és jelentésfogalmát. „A szavak a beszélő ideáinak jelei” – mondja Locke. Ez a jelfogalom különféle variációkban él tovább napjainkig. Az egyes változatok közös jellemzője az, hogy e jelfogalom önkényes kiterjesztése (a nyelv síkján például minden szónak ebbe a jelrelációba kell beleilleszkednie) és a jelentés fix entitásként való kezelése révén mindenikből egy dogmatikus szemiotikai rendszer következik. Voltak, akik

amellett szálltak síkra, hogy a szó jelentése az általa megjelölt tárgy (a denotátum), mások a jelentést azzal a mentális képzettel azonosították, amely a szóval való találkozásunk pillanatában felmerül bennünk, és vannak, akik a jelentést – elsősorban Saussure vagy Frege nyomán – a jelölt és a jelölő közti viszonyban vélik megragadni. Ez utóbbi nézet képviselői szerint is (itt meg kell említenünk többek között Frege, Morris, Carnap, Russell nevét) minden jelnek van egy pontosan körülírható jelentése, amely a használat, adott pillanattól függetlenül is létezik, megragadható. Akár a mentális képzetet, akár a jel által megjelölt tárgyat vagy a jelölt és a jelölő közti viszonyt nevezik jelentésnek, mindenik esetben maga a jelentés fix entitásként jelentkezik. Akik Shannon modelljét a nyelv síkján is magyarázó értékkel ruházzák fel, azok nyilvánvalóan az előbb felsorolt álláspontok valamelyikét vallják. Amikor az információforrás közli, hogy *alma*, akkor a jel több-kevesebb technikai zavarás után eljut a befogadóhoz, aki rábólint: *igenis, alma*. A jelnek mindketten ugyanolyan jelentést tulajdonítanak, mivel ez a jelentés az éppen soros használatától függetlenül létezik, és mindkettőjük számára ismert. Következésképpen a modell teljesen kimeríti, leképezi a valóságban lejátszódó információközlést.

A valóságban azonban másképp mennek végbe a hasonló folyamatok. A mindennapi nyelvhasználat elemzésének eredményei arra utalnak, hogy a jelentést nem lehet eleve adottként tételezni, hogy ez nem a Közlőtől és Befogadótól függetlenül létező valami, amit csupán csak fel kell használni. A jelentést tehát nem lehet kész elemként a bemutatott modellbe beépíteni. Illetve ha ezt tesszük, akkor durván leegyszerűsítjük a dolgokat, és az egész folyamatból a sajátosan emberi sikkad el. Ilyenformán válaszút elé kerülünk: vagy megmaradunk a modell ábrázoló jellegénél és nem foglalkozunk a jelentéssel, vagy követelményként tűzzük ki a megismerő jelleget mint a modell tulajdonságát, és akkor a jelentés problematikájának bevonásával sokkal árnyaltabb modellt kell kidolgoznunk. Az élnyelv-vizsgálatok kapcsán közölt jelenségvázlatok, értelme-

zések egyértelműen ez utóbbi változatot szorgalmazzák. Ha ezt az utat követjük, akkor nyilvánvaló, hogy az interakció fölvezetése korántsem könnyű dolog. Mielőtt erre rátérnék, azt kell körvonalazni, hogy a kidolgozandó modellben hol a jelentés helye, és maga a jelentés hogyan működik. A feladat megjelölésében már közvetve benne foglaltatik három kijelentés: az, hogy a „jelentés fix entitás” nézet ellenében akarok bizonyítani valamit, továbbá, hogy a jelentést az interakció tartozékának tekintem, és végül, hogy maga a jelentés az interakción belül mozgásban van.

A jelentésről

A „jelentés mint fix entitás” nézet szerint a jelentés az interakció folyamán változatlan marad, és értelmezési, befogadási problémák csak más okok, például a csatorna zajai vagy szándékos figyelmetlenség miatt merülhetnek fel. Ezt az eszményi állapotot a tömegkommunikáció hatékonyságával foglalkozó kutatások kérdőjelezték meg. Kiderült ugyanis, hogy vannak esetek, amikor a Közlő következetesen ismételi egy üzenetet, a Befogadó következetesen „mást” ért az üzenetből, mint ami a Közlő eredeti célja volt. Vagyis: az almának esetenként különböző „árnyalatai” vannak, és az egyes esetek közti eltérés igen nagy is lehet. Ezek a vizsgálatok igen élesen vetették fel az interakciók természetének kérdését, és úgy tűnik, hogy a kulcsmozzanat a jelentés körüli félreértések eloszlása lesz: annak tisztázása, hogy ha én mint Közlő közvetítem (kimondom, leírom, mutatom stb.) az *alma* jelet, akkor mit fognak a lehetséges Befogadók érteni, és miért pontosan azt, amit értnek.

Kiindulópontként a szóval kapcsolatos előfeltevéseket, ismereteket kell felülvizsgálni. A szóról a köztudat azt tartja, elsősorban a tankönyvek nyomán, hogy ez a nyelv legkisebb értelmes egysége, aminek önálló jelentése van. Ebben a körülírásban az „értelmes” és az „önálló jelentés” kifejezések kiegészítik, részben átfedik egymást, és világosan utalnak a mögöttes szak tudományos felfogásra. Elevenítsük fel néhány mondat erejéig ezt is.

A szavak – jelek. Azt a jelenséget, hogy a szó (vagy bármi más) jelként működik, jelfolyamatnak (szemiózisnak) szokás nevezni. Mindennapi tevékenységünk során nagyon sok ilyen jelfolyamattal találkozunk, magunk is soknak vagyunk az alanyai. Jeleket azért használunk, hogy kifejezzünk valamit. Kimondjuk, hogy *alma*, és annak ellenére, hogy a közelben egyáltalán nincs is valóságos alma, a hallgató megérti, miről is van szó. Ez úgy lehetséges, hogy a kimondott szó vonatkozik valamire, hozzárendelődik valamihez. Ezt a hozzárendelődést, ezt a vonatkozást szokás jelentésnek nevezni, általában a jelentést a logikai-nyelvi azonosítás egyik legfontosabb módjának tekintjük (Voigt 1977. 27).

Ma már ezt vallják a legtöbben, de még mindig hat az a nézet is, amely a jelentést a jel által megjelölt tárggyal, illetve a jel kapcsán felelevenítendő mentális képzettel azonosítja. Mint említettem már, e jelentés-felfogások közös pontja az, hogy a jelentést fix entitásnak fogják fel, olyasminek, ami a szó egy adott pillanatban való használatától függetlenül is létezik. Mint ilyen pedig áttekinthető, osztályozható, szótározható. E felfogás szerint például az *a-l-m-a* hang-, illetve betűkombináció jelentése mindenki számára egyértelmű, a megértés útjába ezért nem kerülhetnek lényeges akadályok, vagy ha igen, akkor azok a közlés nyelven kívüli feltételeiből származhatnak. Minden ilyen nézet mindaddig támadhatatlan, amíg a szavakat önmagukban vizsgáljuk, amíg nem nézzük meg tüzetesebben a mindennapi helyzetekben való működésüket.

Ha kilépünk a szótárak művi helyzetéből, akkor már az *alma* szóval is furcsa játékokat lehet űzni, nem beszélve azokról a szavakról, amelyek elvontabbak, és szótári „befogásuk” is csak nehezen (rendszerint vitathatóan) sikerül. De maradjunk a szerényebb lehetőségeket nyújtó *almá*-nál. Használhatom ezt a hangsort úgy, hogy egyben egyfajta íz és az ilyen ízhez kapcsolódó viszonyom (szeretem – nem szeretem és ennek sok-sok átmenete) elevenedik fel bennem. De kimondhatom úgy is, hogy közben mély undor tölt el, emlékeztén egy férges almára, amelynek a legkelle-

metlenebb részébe egyszer beleharaptam. Néha egy-egy élethelyzet sűrítődik a szóba. Például az érett, szép almák látványa kapcsán kimondott vagy gondolt szó gyönyörködtethet, vagy éppen egy kínos sorbanállás emlékét idézheti stb.

A példák alapján nem mondhatjuk azt, hogy az *alma* szónak egy fix, előre meghatározott jelentése volna, hisz mindenik esetben, ahol említés történt róla, más és más érzelmi töltettel, más és más értékítélettel fordult elő. Nem mondhatjuk, hogy mindig ugyanarról az alma-képről, alma-képzetről vagy alma-fogalomról lett volna szó. Amik felidéződtek, azoknak nincs sok közük a szótári absztrakciókhoz (s hogy mi közük van hozzá, arról a továbbiakban még szó lesz). Azokat a tartalmakat, amelyek „élővé” teszik a szavakat (és amelyek a szótárak meghatározásaiból teljesen hiányoznak), M. M. Bahtyin nyomán (Bahtyin 1973. 206) intencionális tartalmaknak nevezzük. Ezek élővé és egyben a szituációra jellemzően egyedivé teszik a szavakat. Az élővé tétel abban érhető tetten, hogy a szóba belesűrítődik érzelmi állapotunk, az objektív valóság elemeihez való értékelő (végeredményben ideologikus) álláspontunk.

Ha elfogadjuk, hogy a szó élő és ideologikus képződmény, olyasmi, ami a kimondás pillanatában az adott élethelyzet „ízével” és „aromájával” telítődik, s aminek elengedhetetlen tartozéka az egyénreméretezettség, a pontosan ebben a formában többé meg nem fogalmazódó egyediség, akkor erről a pontról már körvonalazódik a jelentés mibenléte is. Mindenekelőtt az, hogy a jelentés maga is a tevékenység (a praxis) része. Az emberi praxisok világában a kommunikatív praxis csak egy, de igen fontos rész (ezzel kapcsolatban vö. Habermas 1983). Kommunikáció akkor van, amikor a tevékenység valamely mozzanatában jelentés termelődik, valaminek jelentést tulajdonítunk. A hangzó nyelv (és ezen belül a szó) csak egy médium a többi között, amiben és aminek révén a jelentések létrejönnek. Kommunikációról tehát nem attól függően beszélhetünk, hogy az adott helyzetre ráhúzható-e a Shannon-féle modell valamelyik modern változata, avagy nem, ha-

nem attól függően, hogy valaki (a továbbiakban: Alany) egy adott helyzetben használ-e vagy sem intencionális tartalmakkal telített jeleket (esetünkben szavakat). A kommunikációnak ez a körülírása még külső szempontok alapján történt, holott igyekeztem az egészet az Alany és a Cselekvés (a jel használata) körére leszorítani. A külsőség érzetét a magyar terminológia bizonytalansága okozza. Tulajdonképpen a „használat” kifejezéssel van baj, ez a szó ugyanis azt sugallja, hogy az Alany valami rajta kívül állót, valami tőle függetlenül létezőt (értsd: intencionális tartalmakkal feltöltött szavakat) mintegy eszközként alkalmaz a kommunikációban. Holott itt egyébről van szó. Az almával kapcsolatos példák is azt kívánták érzékeltetni, hogy a jelentés a szituáció terméke, nem létezik a szituációtól függetlenül. A szituációban pedig csak egyvalaki hozhat létre jelentést (egyáltalán akármit), aki Cselekszik, az Alany. A jelentés tehát olyan entitás, ami azért létezik, hogy az Alany tulajdonítja a szituáció egyik vagy másik elemének. A kommunikáció alapmozzanata nem az információ-átadás, nem is az interakció (két Alany kölcsönös információcseréje, amelynek egy szituáció keretében eseményjellege van), hanem a jelentéstulajdonítás.

Ehhez az értelmezéshez szorosan kapcsolódik néhány előfeltevés és következmény újraértelmezése. Ilyen például a környezet elemei és a jelek kapcsolatáról vallott felfogás. Az általános nézettel szemben (miszerint a tőlünk függetlenül létező környezet elemeihez jeleket rendelünk, „megnevezzük” őket, aztán ezekkel a jelekkel, amelyek a környezet elemeinek egyenértékeseiként szerepelnek, műveleteket végzünk, kifejezünk) a jelentésképződésnek egy fordított értelmezése tételődik. Kelemen János egyik összefoglaló jellegű tanulmányából idézem a következőket: „Maga az a tény, hogy mit tekintünk önálló fizikai tárgynak, társadalmi-kulturális kérdés. Nem a jeleket rendeljük a társadalmi-gyakorlati beavatkozástól függetlenül eleve adott tárgyakhoz, hanem fordítva: a tárgyakat mint tárgyakat a jelek társadalmi használata során konstituáljuk.” Nem a valóságot konstituáljuk, hanem azt,

„...hogy a valóság általunk, végrehajtott fenomenális artikulálásának összefüggéseiben tekintünk valamit önálló tárgynak” (Kelemen 1978, 116). A nyelv jelrendszer és tevékenységforma. A beszédaktus-elmélet kifejezésével élve: tevékenységformák bonyolult komplexuma. A konstitutív mozzanat a „használt” nyelv szükségszerű sajátossága. Eszerint a jelentés nem eleve adott, fix entitás, hanem a konkrét beszédaktus során megvalósuló funkció. Nem egy eleve, adott holt viszony, hanem aktus, a tulajdonítás aktusa. Az *alma* szó jelentését tehát nem lehet kimerítően leírni, a szó szoros értelmében véve meghatározni sem. Ahhoz, hogy ez a szó (és bármelyik más szó) jelentést nyerjen, valamilyen szituációba kell belekerülnie, ott válik igazán szavá.

Az eddig elmondottakból az következik, hogy minden szó annyiféle jelentést vehet fel, ahány (elvben végtelen számú) szituációba belekerül. A mindennapi tapasztalat szerint azonban többé-kevésbé mindig megértjük egymást, követni tudjuk beszélgetőpartnerünk jelentéstulajdonításait. Ez azonban csak látszólagos ellentmondás, a két dolog nem zárja ki egymást. A magyarázat a nyelvet naponta újraalkotó ember és az általa használt nyelv társadalmiságában keresendő. A kommunikáció kutatóinak napjainkra már sikerült néhányat rögzíteni azokból az alapelvekből, amelyeknek törvényszerűségei szerint valamely közösség (egy nemzet, egy társadalmi csoport vagy akár egy erős kötelekkel összefűzött baráti társaság) kommunikációs gyakorlatában az egyedi jelentések között az átfedések/megfelelések létrejönnek. Ezekre itt nem térhetünk ki, túlságosan messzire vezetne. A tanulmányt bevezető elemzésekben láthattuk, hogy a beszédhelyzet természetében a jelentéstulajdonítás egyedisége és másokra hangoltsága egyaránt megragadható. A beszédhelyzetnek tartozéka ugyanis a tárgyi környezet, az előfeltevések rendszere, valamint a Befogadóról kialakított kép, mindez pedig azonos vagy hasonló szocializáción átment egyéneknél azt eredményezi, hogy egy adott élethelyzetben jelentéseiket többen is struktúrájukban hasonlóan termelik. Nem mondhatjuk, hogy

ugyanaz a jelentés termelődik, csupán egybeesésről van szó, ennek a teljes azonosság csak egy lehetséges esete. Az egybeesésekből éppenséggel lehet szabályokat elvonni, de az egyes jelentéstulajdonítások nem ezen absztrakt szabályok, hanem a szituációk természetete szerint mennek végbe. Ezért lehetséges az, hogy a kommunikációban akadályok is termelődhessenek, amelyek nem a szabályok hiányából vagy nem ismeréséből fakadnak (éppen ezért szabályok megtanításával nem is szüntethetők meg), hanem az egyén és környezete közti kapcsolat problematikussá válásából a praxis síkján.

Amikor a jelentés egyediségéről beszélünk, akkor ezzel azt hangsúlyozzuk, hogy a mindig egyedi, megismételhetetlen jelentés létrehozása mindenkinek potenciális adottsága. Minél inkább kialakulnak a kreatív képességek, annál inkább lehet olyan egyedi jelentéseket létrehozni, amelyeket senki sehol nem hozott még létre. Ez azonban csak potenciális adottság, és nem mindig, nem mindenkinél jut érvényre. A gyakorlatban többnyire „kánonokkal” találkozunk, ami azt jelenti, hogy vannak típuszituációk, amelyekben típusjelentéseket termelünk. Azt, hogy az egyén által termelt jelentések mennyire illeszkednek bele bizonyos kánonokba, az határozza meg, hogy az egyén mennyire tartozik hozzá valamely szocio-kulturálisan körvonalazható társadalmi réteghez, csoporthoz, vagyis: szocializációs, perszonalizációs folyamatai mennyire jellemzőek az illető csoportra, rétegre. A mindennapi gyakorlati tevékenység a jelentések termelését – gazdaságossági és/vagy ideológiai okokból – a kánonok felé irányítja. Ezzel szemben az a folyamat, amit a személyiség önkifejezésének, önmagunk érvényesítésének szoktunk nevezni, egy ellenkező irányú célt tételez: a jelentések egyediségére, megismételhetetlenségére törekszik. A két tendencia „harca” (ha úgy tetszik: dialektikája) kultúránként és társadalmi csoportonként más és más természetű. Ennek részletezése azonban nem fér bele e dolgozat kereteibe. Csupán egy valamire utalnék ebből a kérdéskörből: a két, egymással

ellentétes tendencia viszonya akkor válik problematikusá, amikor a személyiség minden átmenet nélkül egyszerre olyan helyzetben találja magát, amelyben egyidőben több „kánon” érvényesül. Ebben a helyzetben a kánonokkal való bajlódás elterelheti a figyelmét a jelentéstulajdonítási gyakorlat ellenkező tendenciájáról, és ő maga rendkívül manipulálhatóvá válik. Ha az egyén számára a kánonok szerinti jelentéstulajdonítás nem okoz fennakadást, akkor azok léte egyenesen hasznos is. A kánon megléte nem feltétlenül akadály, mert – és számunkra ez a fontos – akkor is lehetséges az egyedi jelentéstulajdonítás, ha valaki egy szituáció adott eleméhez olyan jelentést rendel, mint amilyet naponta bárki más. Nem azért tulajdonítok ugyanis egy szónak jelentést, mert tudom, hogy adott szituációban „szabály” azt a jelentést tulajdonítani, hanem mert a tárgyi környezethez való viszonyom, előfeltevéseim és a Befogadóról kialakult tudásom az én tudatos mérlegelésemmel vagy anélkül azt a jelentést hívja elő. Ez a jelentéstulajdonítás azáltal látszik szabálynak, hogy az azonos szituáció másoknál is ezt a jelentést termeltetheti.

Egy közösség kommunikációja jellemezhető azzal, hogy benne milyen viszonyban áll egymással az egyedi jelentéstulajdonításokbeli egybeesés és eltérés. A közösségnek és tagjainak egyaránt szükségük van mindkettőre. Ideális esetben az egybeesések és eltérések egyensúlya jellemzi a kommunikációs praxis minden területét, a valóságban viszont mindig vannak olyan részterületek, ahol a kettő között a szimmetria áll fenn. Az egyensúly komolyabb megbomlása a kommunikációs gyakorlat deviáns formáit hívja életre. Így például a közösség számára válságos vagy ingatag helyzetekben – mint például a vizsgált családtípusnál is – az egybeesések kerülnek előtérbe: *a közösség a saját biztonságára érdekében csak az egybeesésekből elvonatkoztatott szabályokra figyel.* Gondolatmenetünknek ezen a pontján lép be az ideális modell helyébe a valóságban lejátszódó beszédesemény.

A jelentés „magára maradása”

Az eddig elmondottak szerint a jelentés mibenvalóságát az Alany és a szituáció közti viszony határozza meg, a kommunikáció pedig nem más, mint a szituáció megragadása, értelmezése azáltal, hogy a nyelvhasználat (tágabb értelemben a jelhasználat) révén objektíváljuk ezt a viszonyt (jelentést tulajdonítunk).

Elvi síkon két deviáns forma lehetséges. Mind a kettő azon alapul, hogy „én más jelentést tulajdonítok egy szituációban, mint mások”, a külső látszat ellenére a Közlő és a Befogadó számára a szituáció nem azonos. Más szóval: az általam termelt jelentés nem illeszkedik bele a kánonba. Maga a szabályszegés még nem elítélendő. Felrúghatom a szabályt azért is (ez az első deviáns forma), mert annak megszegése számomra létkérdés: valamilyen okból átértelmeztem a szituációhoz való viszonyomat, és az új egyéni értelmezésem azáltal létezik, hogy megfogalmazom. „Kiszállok” a kánonból, az adott szituáció nekem másként lesz szituáció. Ez egy kreatív mozzanatot rejt magában, bővebb kifejtését a vizuális nyelv és az anyanyelvhasználat összefüggését tárgyaló tanulmányban találja meg az olvasó.

Van egy másik deviáns forma is: amikor a szabály változik, és én ezt csak akkor veszem észre, amikor belekerülök a mások által már másképp értelmezett szituációba. Rendellenes forma az is, ha olyan új közösségbe, csoportba kerülök, amelynek szabályai mások, mint az enyéim. Bár a konfrontáció mindig egyén-közösség (enyém-másoké) oppozícióban ölt testet, vagyis a konkrét beszédesemény során az egyén mindig a többel, a többek által képviselt mással kerül szembe, ez nem jelenti azt, hogy a deviáns formák egyénenként alakulnak ki. Nyilván erre is van példa, de az egyén az esetek többségében számára észrevétlenül, a saját csoportjával, közösségével együtt kerül olyan helyzetbe, hogy jelentéstulajdonítási gyakorlata használhatatlannak minősül. Ezt a változást nem feltétlenül a társadalmi rétegek, csoportok, kisebb közösségek fizikai értelemben vett helyváltoztatása váltja ki, hanem a jelentéstulajdonító gyakorlat megváltozása is.

A kommunikatív kapcsolat csak akkor nevezhető partnerek közti egyenrangú kapcsolatnak, ha a felek jelentéstulajdonító gyakorlata az adott szituációra vonatkoztatva struktúrájában megegyező. Ellenkező esetben a viszony – minden esetleges vagy szándékosan megteremtett látszat ellenére aszimmetrikus. A három eseteírás példái ilyen aszimmetrikus viszonyok. Ha egy adott szituációban használati szabályai használhatatlannak minősülnek, az egyén mindig egyedül marad. Ha a partner „lóg ki” a kánonból, akkor én vagyok az, aki a többet, a mást képviselem. A mást képviselni – hatalom. A helyzeten való úrrá levés hatalma. Ezzel szemben az alárendeltség – kiszolgáltatottság. A kérdés az, hogy mit jelent ez a hatalom és ez a kiszolgáltatottság.

A hatalom a birtokosa számára továbblépési lehetőség azáltal, hogy az Alany túllépett egy szituáción, megoldott egy konfliktushelyzetet, és annak tapasztalatait beépítheti a soron következő jelentéstulajdonítási folyamatba. A kiszolgáltatottság zárlat, akadály. Ez a zárlatjelleg többek között abban is megnyilvánul, hogy az alárendelt fél nem tud lépést tartani a hatalmon lévővel. A megoldott szituációk ugyanis beépülnek az egyén környezetébe, további szituációk elemeivé válnak. A meg nem oldott szituációk (vagy a másképp megoldott szituációk) halmozódása pedig oda vezet, hogy egy adott ponton a megoldandó szituációban több az ismeretlen elem, mint az ismert, tehát a kijelölt szituáció az egyén számára nem ragadható meg. A jelentéstulajdonítás így eleve elhibázott, a termelt jelentés pedig használhatatlan. Az Alany a jelentésével marad.

Az aszimmetrikus viszony tehát – ha huzamosabb ideig fennáll, mindaddig, amíg az egyén alapvető szituációtípusai átmennek ezen az „aszimmetrikus szűrőn” – nem feloldja az oppozíciót, hanem tovább erősíti. A nyelvhasználati alárendeltségről azt kell tudnunk, hogy létrejöhet szándéktalanul is. Az eddigiekben ezt a változatot emlegettem. Létrejöhet azonban a tömegkommunikációs eszközök manipulációs eljárásai nyomán is. A tömegkommunikációs szakirodalom több-

nyire ezt az utóbbi folyamatot elemezte, és az „akadályozott kommunikáció” terminussal jelöli (Mueller 1977). A leghatékonyabb eljárás nyilván az, ha a két-féle folyamat (a véletlenszerű és a tudatos) egyszerre megy végbe. Ennek részletekbe menő elemzése már nem feladatom. Ehelyett azt kell megnéznünk, hogy a gyakorlatban hogyan működnek a deviáns formák. A hogyan kimutatásával általánosítani szeretném a preurbánus családra vonatkozó megfigyeléseimet.

Deviáns formák

A preurbánus család azért kitűnő terep az aszimmetrikus kapcsolatok vizsgálatára, mert az e típusú család több szempontból is „elmozdultnak” látszik. Először a család és a külső környezet kapcsolatát vizsgálom.

A kommunikációs kapcsolatok száma (legalábbis elvben) a városba költözés, életformaváltás nyomán nagyobb, mint a változás előtt, mivel a vállalt új életformának olyan környezete van, amely eleve több információt közvetít, továbbá mert jócskán küld még „híreket” az elhagyott környezet is. Végül pedig a kommunikációs kapcsolatok számát emeli az is, hogy a különböző problémahelyzetek megoldásában többször kell külső segítséghez folyamodni, mint a változás előtt. A család és a külső környezet viszonyában a kiszolgáltatottság szintén a használati szabályok funkcióváltásában érhető tetten. E funkcióváltásnak két, egymással szorosan összefüggő mozzanata van. Az elsőről az egyén kapcsán már szó esett: a változás folytán a megszokott jelentéstulajdonítási gyakorlatok használhatatlanná válnak, vagy egyszerűen nincs is szükség rájuk. Ide tartozik az is, hogy olyan környezeti elemek kerülnek előtérbe, amelyeket nem könnyű értelmezni. A második mozzanat rejtettebb és problematikusabb. A viszonylag homogén (zárt, áttekinthetően tagolt norma- és értékrendszerrel jellemezhető) közösséghez tartozó családok esetében a jelentéstulajdonítási gyakorlat kánonjai családfelettiek. Az életforma megváltozásával ezek vagy eltűnnek, vagy családon belülivé válnak. E bensővé válással szemben a preurbánus

család rendszerint türelmetlen. Hacsak teheti, kommunikációs helyzeteiben igyekszik megkeresni azt az igazolást, hogy „más is ezt teszi”. A példaanyag a volt közösség vagy annak egy töredéke, a rokonok, ismerősök köre. Persze ez a törekvés szélmalomharc, hisz a megoldandó konfliktushelyzetek száma jóval több, mint ahányszor érdembeli kapcsolatot lehetne teremteni az elhagyott életforma szabályait betartókkal. Ezért a formális deklarációk legtöbbször frázisszerű hivatkozások csupán. „Kivonatolják a szabályokat”, aszerint próbálnak cselekedni, és ez a törekvés – a jelentésről elmondottakat alapul véve – vagy abszurd, vagy egyszerűen lehetetlen. Ezért a szituációk értelmezése vagy abban az elkeseredett küzdelemben merül ki, hogy a család igyekszik bensővé tenni egyes használati szabályokat (igyekszik meggyőzni magát arról, hogy a választott jelentéstulajdonító eljárás célravezető), vagy pedig egyszerűen elmarad az egész művelet („elmennek” a szituáció mellett).

Abban, hogy a preurbánus család a volt közösségi jellegű használati szabályokat bensővé tegye, illetve elég bátor legyen ahhoz, hogy a külső kontroll állandó hiányában saját jelentéstulajdonítási gyakorlatot dolgozzon ki, maga az életformaváltás nem jelent egyértelműen csak akadályt, már csak azért sem, mert maga az új helyzet állandóan erre „ingerli”. A jelen pillanatban az életformaváltás ténye mégis inkább akadály, mint előny. Azon túl, hogy olyan új helyzetet teremtett, amelyre preurbánus család nem volt felkészülve és emellett tág teret nyit a manipulációs tendenciáknak, van egy harmadik fontos következménye is. Ennek elemzése azonban már átvezet a családon belüli kommunikációs kapcsolatok tárgyalásához.

A preurbánus család az esetek többségében négy- vagy öttagú kétgenerációs család. A szerep- és kommunikációs kapcsolatok szempontjából rendszerint háromtagú: a) nő- és háziasszony szerepek, illetve az ezekhez rendelt tranzakciók, b) férfi- és családapaszerepek és az ezekhez rendelt tranzakciók, és végül c) gyerek-szerepek és tranzakciók.

Ábrázolva:

A nyilak a családtagok közti tranzakciókat, a körök a tranzakciókban megtestesülő szerephalmazokat jelölik. A családtagok naponta több szituációba kerülnek bele, mint az életforma megváltozása előtt. Az egyes szituációk értelmezéséhez gyakran új értelmezési eljárásokra van szükség. Ezeket az egyén könnyebben ki tudja alakítani, mint a család, amely intézményjellegénél fogva szervezeti változtatások nélkül (a szerepstruktúra módosítása nélkül) nem képes gyors adaptációra. Az egyén számára pontosan a család adaptációs tehetetlensége okoz problémát, ugyanis hiába alakul ki benne a saját jelentéstulajdonító gyakorlat igénye, a család ezt nem vagy csak nagyon korlátozott mértékben tűri meg. Ebbe az „úttörő”, a család szempontjából deviáns helyzetbe a gyerek kerül, egyrészt mert napi tevékenységformái többféle szituációba sodorják, mint a felnőttet, másrészt mert életkori sajátosságainál fogva hajlamosabb az adaptációra, az új eljárások megtanulására. A konfliktus – a kommunikáció szintjén – abból adódik, hogy a preurbánus családban nincs hely olyan tranzakciókra, amelyek a meglévő szerepstruktúrát változással fenyegetik.

A kommunikációban az aszimmetria akkor is fennáll, ha a szülő kezdeményezi a kapcsolatfelvételt. Erre jó példa a falusi családban folyó apa–gyerek–munka nyelvi vetülete. De megvan az aszimmetria akkor is, ha a gyerek kezdeményez, amint azt a tévé előtti beszélgetés elemzésekor láthattuk. Azt, hogy ki van hatalmon, csak a teljes kommunikatív praxis ismeretében dönthetjük el. Rendszerint az van hatalmon, aki valamilyen úton-módon rákényszeríti a partnerét arra, hogy az adott szituációban ugyanazt a jelentéstulajdonítási praxist alkalmazza, mint ő. A zárlatjelleg abban áll, hogy a partner a nyílt vagy burkolt kényszer hatására végrehajtja a kitűzött jelentéstulajdonítást, de

ez hamis marad, mert aki elvégezte, az nem ismeri, nem elemezte magát a viszonyt, aminek jelentést tulajdonított.

A következmény lehet az, hogy az alárendelt egyén praxisából hamar kihull ez a jelentés, lehet az, hogy rájön a kényszerjellegre, és a továbbiakban kerüli az ilyen alkalmakat, de lehet az is, hogy „hasznosítható” jelentésről lévén szó, az egyén ezt az idegen, tőle függetlenül kialakult jelentést begyakorolja, és a továbbiakban már sajátjának tudja, sajátjaként használja fel. Ami a három következményben közös, az a következő: *ez a jelentéstulajdonító gyakorlat módszeresen építi le az egyénre jellemző anyanyelvhasználatot.* Módszerességről azért beszélhetünk, mert ez a folyamat a családon belüli kommunikatív praxis kulcsfontosságú mozzanataiban következetesen érvényesül. Leépítésről pedig azért, mert az egyén és a szituáció közé egy olyan mozzanatot iktat – a másvalaki által tételezett jelentést –, amely gyakorlatilag elzárja a szituációhoz vezető utat. A szituációval való találkozás elmaradása pedig a szavak érzéki intenzitásának csökkenésében, célszerűtlen használati szabályok alkalmazásában, értelmezési eljárások hiányában (közlési képtelenség) konkretizálódik. A jelenség pedagógiai vetülete nem elhanyagolható. Itt csupán arra utalnék, hogy a családon belüli kommunikációs zárlatokból eredő szocializációs, perszonalizációs zavarok korrigálása a közvélemény szerint szinte magától értetődően hárul át az iskolára. Ez nemcsak abban merül ki, hogy az iskolának be kellene pótolnia az anyanyelvhasználatban fellelhető űröket (ezek felsorolásától jobb eltekinteni), hanem mindez előtt meg kellene tanítania a jelentéstulajdonítás egyéni praxisát, illetve még előbb ki kellene alakítania ennek a praxisnak az igényét. Ehhez még azt is hozzá kell tennünk, hogy a felsorolt feladatok mint célok az iskolában folyó nevelés célrendszerének elemei, nem pedig a magyartanárok kizárólagos feladata. Persze a feltételes mód, a „kellene hogy legyen” innen sem hiányozhat. Ami a jelenlegi gyakorlat általános jellemvonásait illeti, arról – a fogalmazástanítás elemzése kapcsán – e kötet egy másik tanulmánya szól.